Tujetsch

Emprem fegliet, schaner 1949

Surura ei il patratg vegnius da spluntar tier mes amitgs, tier mes commilitons el studi. Buca mo per purtar ad els salid, mobein per plitost supplicar els alla realisaziun d'in'idea. Questa idea ei buca nova ed ei vegnida discussionada pliras gadas en nies miez, pren ella forsa er oz ina fuorma atgna.
Nus essan aschi spatitschai, l'in studegia alla universitad, l'auter al seminari ed ils pli ventireivels stattan gia sin posta alzada leuo ella veta. Segiramein, cheu sto il giavisch nescher d'encurir contact, da consolidar e profundar quel pli e pli. Con savessan nus raquintar, che savess animar ed entusiasmar. Tgi vul cheu seretrer, enstagl da, cun activitad vibronta, gidar a realisar quest patratg?

Lein cun curascha far l'emprema entschatta e metter il crap da fundament cun edir nies fegliet, che duei circular d'in a l'auter clamond in e scadin alla collaboraziun. Splunta el tier tei, lu arva igl esch, fai beinvegni e pren si el sco amitg en tiu miez.
Per segn che nus essan fideivels a nies tschespet duei el purtar, purtar cun luschezia il num: Tujetsch. Era en nos studis, egl jester, emblidein nus mai nossa patria, culla qualla tontas regurdientschas nus unescha e la quala nus lein emprender d'enconuscher e carezar aunc pli fetg. Buns affons emblidan mai ils survetschs da lur geniturs ed aschia savein era nus tgei nossa vallada ha purschiu a nossa veta.
Mo nus uardein era suls confins per prender leu quei ch'ei bien, dar ei da maun en maun e conservar sco acquist custeivel. Aschia returnein nus puspei al liug da partenza e sentupein cul medem patratg e la medema finamira: da gidar in l'auter e – nies pievel.
Possi quest nies patratg vegnir realisaus. Possi questa nossa ovra crescher e purtar fretg, tschiendubel fretg. Cun quei giavisch recumandein nus nies emprem fegliet a vus, cars commilitons, ed a scadin amitg da Tujetsch.
Turitg, schaner 1949 Felici Berther

Per igl onn niev - cun retard

Sin tgei spetgein nus atgnamein ?
Cons vivan d'in di sin l'auter gest aschia sco sche la veta entschavess per damaun. Per dir la verdad san els gie buca sin tgei els spetgan e tuttina, els spetgan senza mai vegnir unfis e vesan buca ch'il pli custeivel svanescha ad els: numnadamein il di dad oz, il present. Els spetgan el futur il grond eveniment e vesan buca ch'el sevirifichescha interrutamein avon ses egls.
Babs, dat ei, che vulan s'occupar da lur fegls aschi spert sco las autras obligaziuns lubeschan. E surura ein lur fegls carschi, van egl jester e cun els van era ils megliers onns per emprender d'enconuscher els. E mummas dat ei, che vulan porscher a lur feglias speziala attenziun e speran – seigien ellas inaga carschidas – d'anflar enten ellas veras, bunas cumpognas. Mo il temps svanescha sgulond, la distanza crescha ed ils affons vegnan gronds, independents e jasters en casa paterna. Capir meglier in l'auter vulan um e dunna e prender in sin l'auter il pli grond risguard. Mo buca adina unescha il temps ils carstgauns pli intimamein. Auters puspei fan propiests da dismetter schliatas disas, da spargnar. Auters puspei vulan separticipar activamein alla politica ed il student giavischa megliers examens, pli ferma concentraziun.
Tals propiests ein sincers, segiramein. Denton cu pomai vivin nus aschia, sco sche nus havessen capiu, che nus stein enamiez la veta? Ussa ei nies temps, oz nies di, questa nossa ura. Tschiel e tiara possedan atgnas reglas e leschas, nossa veta denton sto vegnir realisada cheu sin questa tiara, cheu ei nossa lavur, cheu nossa obligaziun. Persuenter ha scadin obteniu siu plaz, sia clamada. Oz stein nus en possa, damaun forsa en fossa. Sin tgei spetgein nus atgnamein aunc?

Tals che prendan mai anavos lur meini, carezan sesez pli che la verdad.
Avon onns cartevan ins, che la giustia duessi buca vegnir dalla lescha, mobein la lescha duessi crescher ord la giustia.

Adatg ! Adatg !
Vul ti emprender e studegiar Darvin lu fai buca sco quella perderta studenta che enconuscheva el plaid per plaid ordadora, gia anavon e – schizun permemia anavos. Ella vuleva gie far ord scadin um puspei ina schemia.

Cheu ina pintga statistica che savess interessar in ni l'auter e duei mussar il carschen ella populaziun tuatschina.

Onn	Diember
1860	863
1903	809
1930	920
1941	1176
1948	1192

Nies uaul, el vargau ed avegnir
Tujetsch posseda oz biabein 700 ha uaul che stat per gronda part en possess dil cuminesser, dalla vischnaunca. El survescha al diever dil singul indigen, mo era alla vendita ad jasters. Impurtonta ei sia valeta sco rempar encunter lavinas e schurmetg encunter vents e stempraus. Sco regulatur dil clima gioga igl uaul ina rola pussenta ed a quest factor duei el futur vegnir dau speziala attenziun. Nus renconuschein ils progress fatgs en questa direcziun duront ils davos onns e vulein buca emblidar, ch'ils Tuatschins d'oz piteschan pils sbagls da lur antenats. « Patres nostri peccaverunt », savessen bein era els selamentar cul psalmist.
Mond anavos ella historia, lu constatein nus co spess uauls curclavan nossa entira val aunc dal temps roman e meroving (- 751) e schizun ils paders benedictins da Mustér dil 12avel tschentaner savevan buca admirar avunda ils uauls extendi. Da gliez temps sesalzavan nos uauls tochen en in'altezia da 2150 m, per part schizun tochen 2260 m, sco Carl Hager – quei nunstunclenteivel scienziau – ha perscrurau. Quei uaul nivelava e moderava il clima aschizun, aschia ch'in manuscript ella baselgia parochiala a Sedrun tschontscha perfin dallas vegnas en Tujetsch.

Tgei po bein haver caschunau in digren sgarscheivel semegliont, duamndein nus cun ina certa tristezia? Era cheu ei il proverbi sevirificaus: «Quei ch'ins posseda en abundonza vegn strusch schazegiau» ed enconuschan ins la valeta, lu eisi pilver savens mo memia tard ed ina reparaziun quosta buca mo daners, mobein temps ed onns.
Igl ei in factum hoistoric, che gest il sistem da habitar en Tujetsch, ses massa uclauns el temps miez, possedeva nossa val gie aunc el 16avel tschentaner circa 60 uclauns – ha sminuiu igl uaul senza raschun. Damai che neginas leschas existevan, sespruavan ins da bein spert gudignar terren per praus e pastiras cun sfrenar igl uaul. Per cul svilup dalla vischnaunca ha quei spert individualistic stuiu tschessar ed era far plaz a regulativs, che duevan el futur impedir quest surdiever senza mesira da lenna. Mo quei ei buca iu lev ed aunc el novissim temps dat ei tals, che vulan buca enconuscher la

valeta digl uaul, era pil clima.
Dus exempels duein illustrar il sura detg. Tschamut ha formau tochen lunsch el 19avel tschentaner ina atgna fracziun e posseda per quei oz negin uaul. Perdetga d'in semegliont svilup dat era la vischnaunca da Sursaissa tudestga.
Nus astgein dir che gest l'exposiziun sid seigi vegnida schubergiada digl uaul sco buc in'autra cuntrada en Surselva – e quei gest per amur dallas alps. E jeu lubeschel cheu ina remarca. Ei para sco sche nossas alps – aschi numerusas e bials, vegenssen oz negligidas gest ord il medem motiv sco inaga nos uauls: gie quei ch'ins possda en abundonza .....
Ils carstgauns ein vegni oz pli perderts, mo persuenter ei la natira senza paus alla lavur per restrenscher igl uaul, sdrenar tals pegns, che ughegian aunc da crescher egl ault ordeifer la cuminonza. Quei ei ad ella ton pli lev, damai che gest tals pegns ein pli savens sterils e portan negin sem.
Ei para sco sche tals vulessen clamar il carstgaun en agid. Pilver nus stuein per agen interess cuorer ad els an agid e prender mesiras gideivlas. E qualas fussen quellas?
Nus patertgein cheu – aschi atgna sco l'idea po esser – all'emprema lingia vid novas plontaziuns.
Nus havein gie udiu d'in tal project pil Drun sur Sedrun e dumandein pertgei in tal fuss buca realisabels? El medem temps fuss quei segir buca la mendra sligiaziun per megliurar il Drun. En quest connex scriva Theobald 1861 il suandont: Per impedir las devastaziuns dil Drun, «müsste man ob der gefährlichen Stelle die Höhe zu bewalden suchen, wenn auch nur mit Erlengebüsch, dem Wasser einen andern Lauf geben und von unten auf die Schluchten verbauen.»
In'autra plontaziun fuss bein era pusseivla sur Rueras silla Pulanera e dadens ils baghetgs da Liez. Gest quei territori ei oz zun paludus ed entscheiva tscheu e leu a sbuar.
Da l'autra vart tucca ei d'era spargnar lenna. E quei savess ins far senza restrenscher il diever pil privat. Nus vesein co gest ils chischners engolan e laguotan massa lenna, e lu tattavia buc la mendra; na tut bialas lattas giuvnas. E dasperas ston quellas vegnir remplazzadas en cuort. Fuss ei cheu buca pli cunvegnent, dumandein nus ussa, da cussegliar a scadin che baghegia in baghetg niev, da construir en quel in indrez per pender si monas. Quei ei reussiu pulit e cuntenteivlamein ils davos onns a Surrein e Cavorgia e pertgei duess ei buca esser pusseivel els auters vitgs.
Cheu in per patratgs che savessen segiramein vegnir amplificai, mo persuenter duein uss caschun in'autra ga.

Finiziun

Per oz prendein nus cumiau e nus spetgein ussa sigl eco da tuttas varts e possi quel resunar ferm e segir.
Aschia spetgein nus novas, bunas novas en cuort cun entginas notizias pil proxim fegliet che duei en melli colurs dar perdetga da nies luvrar e da nossa amicezia ed attaschadadad.
Bien salid a tuts
Berther Felici